

Ekspletiividest kõnekeeles ja setu rahvalauludes

Kati Allmäe

Tartu ülikooli magister

Sissejuhatus

Setu rahvalaul eristub selgelt ülejäänud Eesti rahvalauludest. Mitmehäälisuse ja arvukate lisasilpidega pikendatud värsiridade kõrval peitub setu rahvalauludes veel üks ainulaadne nähtus – ekspletiivide kasutus. Eesti ja setu keele ekspletiiv on seni olnud väheuuritud teema, põgusalt on setu ekspletiive kirjeldanud Paul Kiparsky ja Karl Pajusalu 2003. aastal¹. Põhjalikumalt kirjeldas setu keele ekspletiivi vormi ja funktsiooni siinkirjutaja oma magistritöös „Ekspletiivid setu eeposes „Peko””².

Mõistel *ekspletiiv* on seni olnud kolm põhilist tähendust. Esmalt on ekspletiivi all mõistetud asesõna, millel ei ole selget referenti.³ Inglise keeles on sellisteks asesõnadeks näiteks *it* ja *there*, nt *There is a car in front of the house*. Teisalt on ekspletiivi all mõistetud profaansust, sõimusõna. Kolmandana võib ekspletiivi defineerida kui keelevõtet, kus ühe sõna sisse on asetatud üks või mitu sõna. Selle võttega tuuakse mingi lauseosa fookusesse ning antakse sellele seeläbi emotsionaalset lisaväärtust. Just viimases tähenduses esineb ekspletiiv ka setu rahvalauludes. Näiteks näidatakse setu rahvalauludes ekspletiivi asetamisega

¹ Kiparsky, Paul; Karl Pajusalu ettekanne 2003. Seto foot in speech and verse.

² Setu rahvuseepose „Peko” luges üles lauluema Anne Vabarna keelemehe Paulopriit Voolaine palvel ja mehe ettekirjutatud süžee järgi. Eepose käsikiri valmis 1927. aastal, praegu asub käsikiri Eesti Rahvaluule Arhiivis (ARS 1, 1–386). Trükiväljaandena toimetatud kujul ilmus „Peko” 1995. aastal Snellman-instituutis julkaisuja 18. numbrina: Vabarna, Anne 1995. Peko: setu rahvuseepos = setukaiseepos = the Setu epic. Toim Paul Hagu, Seppo Suhonen. Snellman-instituutis julkaisuja 18. Kuopio: Snellman-instituuti.

³ Postal, Paul M.; Geoffrey K. Pullum 1988. Expletive Noun Phrases in Subcategorized Positions. – Linguistic Inquiry 4, lk 637; Trikkonen, Mari-Epp 2006. Demonstratiiv- ja kolmanda isiku pronoomenid ranniku- ja kirdemurdes. Magistritöö Tartu: Tartu ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituutis, lk 64.

tegijat tähistava sõna sisse tegelase olulisust (*Puja-ōks sa-kōnō poisi-kōnō, latsōkōnō laglōkōnō*). Inglise keeles on sarnast nähtust tähistatud mõistega ekspletiivi infikseerimine (*expletive infixation*) ja see tähistab protsessi, kus vandesõna on asetatud teise sõna sisse.

Ekspletiivi põhiolemus

Ekspletiivkonstruktsioonil kui keelenähtusel on kaks peamist koostisosa – raamsõna ehk sõna, mis on poolitatud, ning ekspletiiv ehk keeleüksus (sõna või sõnad), mis on asetatud raamsõna keskele. Kokku moodustavad need ühe meetrilise terviku, kus nii raamsõnapooled kui ka ekspletiiv koosnevad kõnetaktidest.

Ekspletiivi on kirjeldatud peamiselt inglise keele põhjal. Nähtuse vastu hakati suuremat huvi tundma 1970. aastatel, kuid ekspletiivi põhiolemuse võttis põhjalikumalt vaatluse alla alles John McCarthy 1982. aastal. Ta lähenes ekspletiivile meetrilise fonoloogia valguses. Sõnad on jaotatud kõnetaktideks, inglise keeles on rangelt võttes kolm põhilist kõnetakti. Esimene kõnetakt koosneb ainult ühest silbist. Teises kõnetaktis on kaks silpi, millest esimene on rõhuline ning teine rõhuta, järelikult on tegu trohheilise kõnetaktiga. Kolmandas kõnetaktis on kolm silpi, millest esimene on rõhuline ning kaks viimast rõhuta – seega on tegu daktüliga⁴.

Ekspletiivi asetus sõltub kõnetaktidest – see võib asetuda ainult kõnetakti äärel. Näiteks sõnas *fantastic* on kaks kõnetakti: *fan* ja *tastic*, järelikult võib ekspletiiv asetuda vaid nende kahe kõnetakti vahele – *fan-fuckin-tastic*. Siinjuures on erandiks daktüline⁵ kõnetakt, kus ekspletiiv võib asetuda ka kahe rõhuta silbi vahele, mitte kõnetakti piirile, nt *Ken-fuckin-tucky*.⁶

Inglise keele ekspletiive on kirjeldanud ka James McMillan (1980). Ta leidis, et kõige sagedasem ekspletiivkonstruktsioon on selline, kus raamsõnaks on enam kui kahesilbiline sõna, mille keskele on pandud emotsiooni võimendav sõna (vandesõna või eufemism ehk peitesõna), nt *tribu-bloody-lation, inde-goddamn-pendent, guaran-damn-tee*.

⁴ McCarthy, John 1982. Structure and expletive infixation. – *Language*, 3. Linguistic Society of America, lk 577–578.

⁵ Daktül on kõnetakt, mis koosneb ühest pikast ja kahest lühikesest silbist.

⁶ McCarthy, John 1982. Structure and expletive infixation. – *Language*, 3. Linguistic Society of America, lk 581–583.

Vähem esines konstruktsiooni, kus raamsõna oli kahesilbiline, nt *ad-bloody-vance*, *dis-damn-creet*.⁷

Ekspletiiv võib asetuda morfeemide sisse, nt *amalga-X-mated*, *Chi-X-nese*, liite ja tüve vahele, nt *al-X-mighty*, *dis-X-member*, liitsõna osiste vahele, nt *any-X-thing*, *every-X-body*, numbriliste või sümboliliste sõnade osiste vahele, nt *C-X-1*, *19-X-43*, *O-X-K*, või nimede sisse, nt *Lithu-X-anian*, *So-X-ho*. Kõige rohkem kasutatakse ekspletiivina vandesõna, nt *bloody*, *damn*, *goddamn*, seejärel peitesõna, nt *bleep*, *fugging*, *jolly*, ning neutraalset väljendit, nt *absolutely*, *flaming*, *posi*.⁸

Üldiselt võib öelda, et ekspletiivkonstruktsiooni moodustamise jaoks ei ole kindlat reeglit. Kõik omadused on aga tuletatavad meetrilisest struktuurist kõnetakti tasandil.⁹

Ekspletiiv eesti ja setu keeles

Eesti kirja- ega kõnekeeles pole ekspletiiv väga laialt levinud, kuid inglise keele mõjul hakkab see tasapisi ka eesti slängi jõudma. Päring otsimootoris Google andis erinevaid eesti variante inglise keele ekspletiivile *abso-fucking-lutely*. Eestikeelse vaste puhul on alati tõlgitud raamsõna – *absoluutselt*. Sisestatud ekspletiiv võib olla inglise keeles, nt *abso-effing-luutselt*, *abso-fucking-luutselt*, või on kasutatud eestikeelset vastet, nt *abso-neetud-luutselt*, *abso-kuradi-luutselt*, *abso-sitaks-luutselt*. Luuletaja Aapo Ilvese loomingus on vähemalt kaks sellist ekspletiivkonstruktsiooni: *abso-türa-luutselt* ja *abso-fuckin'-luutselt*. Otsetõlkena on eesti keeles kasutatud ka tuntud inglise keele ekspletiivkonstruktsiooni *legen-wait for it-dary* > *legen...oodake...daarne*.

Nagu juba öeldud, on setu ekspletiiv isemoodi nähtus. Setu rahvalauludes pole ekspletiivina kunagi kasutatud vande- ega peitesõnu. Tüüpiline setu ekspletiiv sisaldab sõna *õks* 'ikka'. Setu ekspletiiv ning raamsõna on kaks iseseisvat ühest või mitmest kõnetaktist koosnevat üksust, mis on pandud kokku üheks konstruktsiooniks. Näidetes 1–3 moodustavad nii raamsõna mõlemad pooled kui ka sisestatud ekspletiiv kõnetakti, sealjuures võib kõnetakt koosneda vaid ühest silbist:

⁷ McMillan, James 1980. Infixing and interposing in English. – American Speech, 3. Durham, NC: Duke University Press, lk 163–183.

⁸ Samas, lk 163–164.

⁹ McCarthy, John 1982. Structure and expletive infixation. – Language, 3. Linguistic Society of America, lk 589.

- 1) ime-sa-kene, helläkene ‘emakene, sa hellakene’
- 2) sügü-kui-sellä häidsesigi ‘sügiselgi ta kui õitses’
- 3) Mari-iks-jilla maariklehmä ‘Maril ikka punased lehmad’

Sisestatav ekspletiiv ja raamsõna on teineteisest fonoloogiliselt sõltumatud. Mõlemad üksused säilitavad oma algse fonoloogia ning vokaalharmonia. Näidetes 4 ja 5 on ekspletiiv tagavokaalne, kuid raamsõna viimane kõnetakt eesvokaalne – kumbki ei mõjuta teist:

- 4) Peete-õks-rätä, Paavelat ‘ikka Peetrit, Paavlit’
- 5) müri-õks-nät, kärinat ‘ikka mürinat, kärinat’

Ekspletiiv võib esineda eri kontekstides. Põhiliselt on ekspletiivi kasutatud millegi, peamiselt tegevuse või tegija fokuseerimiseks ja võimendamiseks. Tegevuse fokuseerimisel tuuakse raamsõna keskele tegusõna, nt *vanna-naakui õks imp-imme ikmahe, vele^a vett laskmahe* ‘vanaema ärge ikka hakake enam taga nutma, vennad vett laskma’. Tegusõna tõstetakse ekspletiiviga tavaliselt teisele positsioonile, mis võimendab tegevuse rõhutamist. Tegelasi rõhutatakse enamasti asesõnaga, kuid ka rõhumäärsõnaga *õks*, seda eriti pöördumisel. Raamsõnana on sellistel juhtudel üldiselt kasutatud tegijat, nt *Peko-õks sa-kõnõ pujakõnõ, mino kallis kanakõnõ*.

Mõnikord väljendatakse aga ekspletiiviga näiteks kahtlust või kõhklust varasemalt öeldu suhtes. Näites 6 küsivad kaks poega ema käest, kas vanaema ikka ei tahaks sauna. Eelnevalt on ema käskinud poegadel puid tuua, et saun pehme saaks. Ekspletiiv poegade küsimuses väljendab vastuolu ema öeldule, kuna pojad pole kindlad, kas vanaema ikka tahab sauna.

- 6) Weege pikki pedäjä puid, kõrraliidsi kõiwo halga
pehme saasõ õks sis sann pedäjil, kõrrõ lõõnah kõiwo puil!
Tälle õks jal ütөл kats poiga, kats kannä kadsatõlli:
Kuulõ õks sa, ime, helläkene, mesimarä maamakõnõ
vana-tahai õks waest-ime tuud sanna, kõiwo lõõnat kõrralist?

Lisaks võib setu ekspletiiv käituda emotsionaalsuse võimendajana.¹⁰ See väljendub eelkõige nende näidete juures, kus raamsõnana on kasutatud deminutiivi ehk hellitussõna ja öelduga pöördutakse kellegi poole. Sel juhul on intensiivistatud kõneleja suhtumine adressaati, ekspletiiv näitab, et adressaat on kõnelejale oluline.

¹⁰ Pajusalu, Karl; Renate Pajusalu 2011. From conversation to proverbs: Estonian *ikka-* and *ika-* constructions. – *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 47, lk 81.

7) Peko-õks sa-kõnõ pujakõnõ, mino kallis kanakõnõ

Setu ekspletiividel on seega palju eri funktsioone, millest peamised on rõhutamine ja fokuseerimine.

Ekspletiivid „Pekos“

„Peko“ ekspletiiv sisestatakse alati kahe kõnetakti vahele. Kui ekspletiiv asub kaksikvärsi esimeses pooles, võib see asuda vaid vahetult pärast esimest või kolmandat kõnetakti. Kaksikvärsi teises pooles asuv ekspletiiv võib asuda kas pärast esimest või teist kõnetakti. Ekspletiivi asukohast sõltub tema pikkus. Kõige pikemad ekspletiivid asuvad kaksikvärsi esimeses pooles pärast esimest kõnetakti, nt *Rüä-olli ka õks kõik-kõrrõ kõrralitse*, kõige lühemad kaksikvärsi esimeses pooles pärast kolmandat kõnetakti, nt *Ime olõt õks kül üli-sa-ütsindä*. Sealjuures on olulisem tegur see, mitmenda kõnetakti järele ekspletiiv sisestatakse, kui see, kummas kaksikvärsipooles ta asub.

Ekspletiiviga poolitatud sõna mõlemad pooled on reeglitele vastavad kõnetaktid. Valdavalt on tegu trohheiliste kõnetaktidega, paaril korral pärast kolmandat kõnetakti on raamsõna teine pool ka daktüline, nt *Nii / kä-ve / (õks) / va-na- / täll / -va-nõ-ba*. Raamsõna esimene pool võib olla ka ühest silbist koosnev kõnetakt, aga sel juhul on see alati pikk silp. Ka ekspletiiv ise moodustab ühe või mitu kõnetakti. Vaid ühesilbilisi ekspletiive võib tinglikult lugeda eelnevasse kõnetakti kuuluvaks, kuna nendeks on tavaliselt rõhutatud sõnad. Seega oleks selliste konstruktsioonide puhul üldiselt tegemist daktüüliliste kõnetaktidega, nt *mü-ri-õks / -nät / kä-ri- / nät*.

Raamsõna ja ekspletiiv on teineteisest võrdlemisi sõltumatud. Mõlemad säilitavad konstruktsioonis oma vokaalharmoonia ning vormilise kaju. Rohkem on vastastikuses sõltuvuses raamsõnapooled omavahel ning ekspletiivi sõnad omavahel. Raamsõna mõjutab vokaalharmooniast enam alliteratsioon ehk algriim, nt *suurtõ-õks-tükkä tüminät*. Sõnaliigiliselt on kõige suuremas sõltuvuses deminutiivne raamsõna ja selle ekspletiiv. Deminutiiviga on üldiselt kellegi poole pöördutud, seega on ekspletiivina sisestatud rõhuadverb *õks* ja isikupronoomen, nt *Ime-õks sa-kene helläkene; Peko-õks sa-kõnõ pikk miis*.

„Peko“ ekspletiivid võivad kuuluda viide eri sõnaliiki (tegasõna, rõhumäärsõna, asesõna, asemäärsõna, abimäärsõna), mis omavahel kombinatsioone moodustavad. Üksinda võivad esineda asesõna, nt *Ime*

olõ õks üli-ma-ütsinda, rõhumäärsõna, nt *riste-õks-räste rähettämmä*, ja tegusõna, nt *kulla kurä-lätsi-tegijä*. Sage sõnaliik on tegusõna, mis on ka ainuke sõnaliik, millel on suurem leksikaalne tähendus. Ekspletiivi sõnaliik sõltub mõneti ekspletiivi sõnade ja silpide arvust. Ühesõnalised ekspletiivid on enamasti rõhumäärsõnad või asesõnad. Abimäärsõna võib kuuluda vaid kolmesõnaliste ekspletiivide koostisesse. Ekspletiivi raamsõna võib aga kuuluda 11 eri sõnaliiki. Kõige rohkem esineb raamsõnana liitnimisõnu, nt *ohtja-õks tä-ruuga oiutõlli*, mis on koos leksikaalse liitega deminutiiviga üks kõige kergemini poolitatav sõnaliik. Seega on loogiline, et just liitnimisõnu esineb raamsõnana kõige rohkem.

„Peko” ekspletiivide peaaegu kohustuslikuks elemendiks on rõhuadverb *õks*, millel on erinevaid tähendusi. Eelkõige on *õks*-i kasutus üks rõhutamise võte. Teisalt näitab see, et kõneleja arvates on tekkinud mingi konflikt eelnevalt öeldu või mõelduga. *õks*-i kasutades kõrvaldatakse see konflikt ja näidatakse, et on ikka nii, nagu varem on olnud. On vaid üksikuid näiteid, kus *õks*-i ei ole, kuid sellistel juhtudel eelneb see ekspletiivile varem samas värsireas.

Kokkuvõtteks

Setu ekspletiiv on eripärane keelenähtus. Võrreldes inglise keelega erineb see peamiselt kolme omaduse poolest. Kui inglise keeles sisestatakse enamasti profaansus, siis setu ekspletiiviks tavalised ilma erilise emotsionaalse lisatähenduseta sõnad. Setu rõhuadverbid on küll teatud emotsionaalse lisavärvinguga, kuid mitte nii intensiivsed kui inglise keele vandesõnad. Teiseks on setu ekspletiiv üldiselt pikem kui inglise keeles. Inglise keeles sisestatakse enamasti üks sõna, setu võib aga sisestada kuni neli sõna. Lisaks on setu ekspletiividel suurem leksikaalne tähendus kui inglise keele ekspletiividel, mida kasutatakse põhiliselt emotsiooni võimendamiseks.